"הקיבוץ החשאי" שהציל את "ההגנה" במאורעות תרפ"ט

בתצלום: קבוצה של חברי "השומר" בסוף ימי השלטון העותמאני בארץ

מימין: יציאת הערבים החוגגים מירושלים לנבי מוסא ב-1920. בשובם העירה החל מסע הפרעות ביהודי העיר. משמאל: ישיבת תורת חיים אחרי שהפורעים עברו בה.

"ירח הדבש" של היישוב היהודי בארץ ישראל עם השלטון הצבאי שכוננו הבריטים ב-1917, בעיקבות כיבוש דרום הארץ על ידי חיילי גנרל אלנבי, התנפץ בבת אחת בחג הפסח של 1920, עם פרוץ פרעות תר"פ. עד אז האמינו יהודי הארץ, כי השלטון הבריטי החדש ישמור על ביטחונם וקיוו שישתמש בגדודים העבריים שהשתתפו בכיבוש הארץ מידי העותמאנים, כדי להקים כוח סדיר שיגן עליהם. תקווה זו התנפצה לאחר שבפרעות תר"פ, שהתחוללו בירושלים, סירבו הבריטים להשתמש בגדודים העבריים ופיגרו מאוד בהפעלת כוחם הצבאי להפסקת מסע הרצח, האונס, הביזה וההרס שגרמו הערבים. בארבעת הימים של הפרעות נרצחו שישה יהודים ו-216 נפצעו ורכוש יהודי רב נהרס או עלה בלהבות.

עוד לפני כן חששו היהודים בירושלים, כי הערבים עלולים לתקוף אותם בחג הפסח, שבו חלה אז גם עליית המוסלמים השנתית לאתר נבי מוסה במדבר יהודה. "ועד הצירים" הציוני הטיל אז על זאב ז'בוטינסקי לארגן הגנה עצמית והוא אכן הצליח לרכז כמה עשרות צעירים יהודיים, נתן להם אימון ראשוני בנשק וחימש אותם – אך כשפרצו המהומות בעיר העתיקה, מנעו הבריטים את כניסתם לשם. למרבה הביזיון, עצרו הבריטים את ז'בוטינסקי עם 20 מאנשיו והאשימו דווקא אותם בגרימת המהומות... במשפט שנערך להם נדון ז'בוטינסקי ל-20 שנות מאסר ואנשיו נדונו לשלוש שנות מאסר עם עבודת פרך... כדי לשמור על דימוי של איזון, נדונו גם מספר ערבים למאסר על אונס ואילו ראשי המסיתים – ביניהם המופתי – שנדונו גם הם למאסר, פשוט נמלטו מהארץ.
כשלושה חודשים לאחר מכן קיבלו כל הנידונים – יהודים וערבים כאחד – חנינה מטעם הנציב העליון החדש של הארץ: הרברט סמואל, בתקווה להחזיר בכך את השקט לארץ.

ז׳בוטינסקי בחצר כלא עכו לאחר מעצרו.

ישראל שוחט ב-1915 (תצלום מאתר ישראל נגלית לעין של יד יצחק בן צבי).

ההלם שספג היישוב היהודי בארץ כולה מפרעות תר"פ היה גדול. לכל היה ברור שנוכח ההתנהגות המבישה של השלטונות הבריטיים בעת הפרעות ואחריהן, חייבים להקים אירגון יהודי עצמאי, שידאג לביטחון היישוב כולו.

הגוף היהודי היחיד באותה עת, שעסק בקביעות באבטחה, היה אירגון "השומר", שהוקם עוד בימי השלטון העותמאני. בסך הכל היו ב"השומר" רק כמה עשרות חברים פעילים, אך מעלליהם בשמירה ברחבי הארץ עשו להם שם בכל העולם היהודי דאז. אלא ש"השומר" כבר היה אז בסוף דרכו וכחודש לאחר הפרעות בירושלים הוא התפרק: יו"ר ועד "השומר", ישראל שוחט, סיפר בזמנו, כי "התנאים החדשים דרשו הרחבת המסגרת... לארגן את הפועלים והנוער באירגון הגנה כללי... על כן הוחלט לפרק את אירגון 'השומר'... ולהקים הסתדרות הגנה ארצית, שחברי 'השומר' יהוו בהנהלתה את הגרעין הפעיל... ותרד למחתרת... הסתדרות זאת תהיה חלק מציבור הפועלים המאורגן ותהיה בסיס לאירגון צבאי הגנתי ולוחם בקנה מידה ממלכתי." ואכן, באסיפת "השומר" האחרונה, שהתקיימה בתל עדשים במאי 1920, הוחלט לפרק את האירגון ולהעביר את סמכויותיו הביטחוניות למפלגת "אחדות העבודה". כחודש לאחר מכן הוכרז בוועידת "אחדות העבודה" בכינרת, על הקמת אירגון "ההגנה", על בסיס אירגון "השומר".

אלא שתקוותם של אנשי "השומר" להפוך למנחי האירגון החדש ולהתוות את דרכי פעילותו, נכזבה: בעיניהם של מנהיגי "אחדות העבודה" ובראשם בן גוריון, טבנקין וגולומב, הם היו גוף אליטיסטי ומתנשא – ואילו ב"אחדות העבודה" רצו אירגון הגנה שכל הציבור היהודי בארץ ייקח בו חלק, מעין מיליציה עממית. וכך נדחקו ראשי "השומר" הצידה.

אולם אידיאליסטים נמרצים כמו מניה וישראל שוחט, אינם נדחקים בקלות – והם פתחו במאמצים להקמת "גדוד העבודה וההגנה", כדי לשלב בו את כל חברי "השומר", שמצאו את עצמם מחוץ למסגרת החמימה של אירגונם. ואכן הם הגיעו להבנה עם ראשי אירגון "החלוץ" - יצחק לנדוברג (לימים שדה) ויהודה אלמוג – וכבר ביוני 1920 הקימו את הגדוד ביחד איתם.

באותם ימים נפתחה תקופת העלייה השלישית ומאות צעירים יהודיים שהגיעו ארצה זרמו אל "גדוד העבודה וההגנה". מצד שני, הגיעו לגדוד גם רבים מאנשי "השומר" לשעבר, שראו את הגוף החדש כהמשך לפעילות הביטחונית של "השומר". ישראל שוחט מספר, עם זאת, כי מטעמי סודיות, "את המלה 'הגנה' (בשמו של הגדוד) החלטנו שלא לפרסם, כך שכלפי חוץ יופיע האירגון בשם 'גדוד העבודה' בלבד." היתה זו, איפוא, גם תחילת דרכו של הגוף שזכה לכינוי "הקיבוץ החשאי" ופעל במחתרת בתוך גדוד העבודה.

ואז פרצו מאורעות 1921, שעוצמתם הייתה גדולה בהרבה מפרעות השנה הקודמת. מאורעות אלה התרחשו במשך חמישה ימים במקומות שונים: יפו, רחובות, פתח תקוה וחדרה ובמהלכם נרצחו 47 יהודים ונפצעו 140. היתה זו מהלומה לא פשוטה וישראל שוחט כתב על כך, כי "ברור היה לכל, שדרוש עתה גוף אחראי, שייטול עליו את הגנת היישוב בימי זעם. משימה זאת נטל על עצמו גדוד העבודה... כל חבר עמד נכון לפקודת ההגנה. לשם יעילות הפעולה הוקמה קבוצה מיוחדת של חברים מתאימים, שהיו עוד ברוסיה בשורות ההגנה. על קבוצה זו, יחד עם חברי 'השומר' בעבר, הוטלה קניית הנשק והכנת מקומות סתר שונים ברחבי הארץ, כדי להקים בהם מחסנים מחתרתיים ו'סליקים'. חברי 'השומר' לשעבר קנו, בנו והיקנו את כל ניסיונם לחברים החדשים בגדוד..."

תל אביב ניצלה במאורעות 1921, בזכותם של אחרוני החיילים בגדודים העבריים, שללא בקשת רשות מהשלטונות הבריטיים, חשו לגבולה עם יפו והניסו המון ערבי שניסה לחדור לתוכה ולפרוע בתושביה. מעשה זה עלה ליישוב היהודי ביוקר, כי הבריטים הגיבו על כך בפירוק סופי של הגדודים. בתמונה: יחידה של הגדודים העבריים בחוף תל-אביב. (תצלום: יעקב בן דב, הארכיון הציוני)

יוסף הכט, מנגנון של איש אחד...

בתחילה סבל אירגון "ההגנה" מדישדוש, שנבע בעיקר מחוסר משאבים. בסך הכל טיפל בהקמתו המעשית ובתפעולו רק אדם אחד שעבד בשכר – יוסף הכט, ממשוחררי הגדודים העבריים ואיש "אחדות העבודה". הוא אומנם עשה את עבודתו נאמנה והשקיע מאמצים רבים במינהל, בהשגת נשק, באימון לוחמים ואף יצא עמהם בעצמו, לכל יישוב שהותקף ונזקק לעזרה. אלא שהמשאבים של "אחדות העבודה" ולאחר מכן הסתדרות העובדים, שהיו "בעלי הבית" של "ההגנה", אף פעם לא הספיקו לכל הצרכים. לא במקרה כונתה אותה תקופה "הימים הרזים" של האירגון...
אל תוך הריק הזה בדיוק, שאפו אנשי "הקיבוץ החשאי" להיכנס ולעזור ככל האפשר בהשגת נשק, בהסתרתו, באימונים צבאיים ובבניית הכוח הצבאי של "ההגנה" על פי הכוונתם.

מקור אחד להשגת נשק היה רכישתו מערבים בארץ ובסוריה, שנהגו לאסוף אותו משדות הקרב של הבריטים והעותמאנים. אולם זה לא הספיק ואז, ב-1921, יצא ישראל שוחט עצמו לאוסטריה והחל לקנות שם נשק מעודפי מלחמת העולם הראשונה, שנמכרו אז בזול. נשק זה הוטמן בתוך אבני ריחיים חלולות, או במכבש דרכים חלול, שנשלחו לנמל ביירות ומשם נגררו על ידי פרדות לכפר גלעדי.
שוחט מספר בזכרונותיו, כי "העבודה התרחבה. משלוח רדף משלוח. רכשנו כלים מהמינים הטובים ביותר. קנינו גם מספר נכבד (25 בסך הכל – ב.ג.) של מכונות יריה... המשלוחים נתקבלו בסדר, בלי עיכובים והפתעות. מחסני 'ההגנה' החלו להתמלא וממחסנים אלה עבר חלק מהנשק לקיבוצים ולמושבות."
המימון לרכישת הנשק לא הושג תמיד בדרכים כשרות. במקרה אחד הוא הגיע משוד של 15 אלף מטבעות זהב של חלפנים יהודים ירושלמים, שנסעו מביירות לירושלים. בלשון המחתרתית של חברי "הקיבוץ החשאי" כונתה הפרשה "האקס הגדול" ורוב הכסף הופנה לרכישת נשק.

מכבש דרכים המכיל נשק מוסתר, נגרר לכפר גלעדי

25 מכונות היריה שרכש שוחט באוסטריה, בתיאום מלא עם ראשי "ההגנה", היו מדגם "שוורצלוזה" (בתצלום), ששימש את הצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה. בארץ הן נחשבו בזמנו ל"נשק כבד" ושימשו את "ההגנה" והפלמ"ח אפילו במלחמת העצמאות. אגב, הכינוי המחתרתי בפלמ"ח למכונות הירייה הללו היה "שחורקה", כי שוורץ בגרמנית פירושו שחור...

ה"סליק" של "הקיבוץ החשאי" בכפר גלעדי (תצלום: ויקיפדיה)

מאמץ מיוחד הושקע על ידי "הקיבוץ החשאי" בהסתרת הנשק שהושג. הדבר נעשה על ידי בניית "סליקים" במקומות שונים. הראשון שבהם נחפר בכפר גלעדי, ששימש בסיס עיקרי לאנשי "הקיבוץ החשאי". ה"סליק" תוכנן על ידי אחיה של מניה שוחט – המהנדס גדליהו וילבושביץ. עומקו היה עשרה מטרים והוא נחצב בסודיות רבה כל כך, שרק ארבעה מחברי כפר גלעדי ידעו על קיומו. במהלך השנים הבאות, נחפרו על ידי "הקיבוץ החשאי" עוד 21 "סליקים" במקומות שונים בארץ.

ברבות הימים סיפר אחד מחברי "הקיבוץ החשאי", יוסף מלמוד, בזכרונותיו, איך נחפר "סליק" כזה בתל יוסף. ואלה דבריו:

"באחד הערבים קרא לי אריה אברמזון, מוותיקי 'השומר', והודיע לי על הקמת מחסן נשק באוהלי ושעוד באותו לילה עלי להתחיל בעבודת החפירה. הוא הזהירני על סודיות מוחלטת. על שאלתי מה יהיה על שכניי באוהל ענה, שעליי לדאוג בעצמי לכך, שאיש לא יימצא הלילה באוהלי.

"לא ידעתי את נפשי... הוגעתי את מוחי: מה אומר לשני חבריי באוהל. כיצד אסלקם... החלטתי לגשת אל חבריי, כל אחד מהם לחוד, לומר להם שליל אהבים לי הלילה ולבקשם למען חברותנו, להשאירני לבדי... אך השניים נעלמו ואינם...

"אריה ואני סגרנו את האוהל מבפנים והתחלנו לחפור, כשהאחד חופר והשני מטה אוזנו אל מתחת ליריעת האוהל, לשמוע אם אין איש מתקרב... כשהעבודה נשלמה וטושטשו העקבות... יצאנו מהמחנה ופנינו לעין חרוד... בקרבת מעיין ריחניה ראיתי איש חמוש ברובה, יושב על סלע בצד הדרך. כשהתקרבנו אליו, הכרתי את אחד משכניי לאוהל... ראיתי בפניו כי הוא נדהם לראותי כאן לא פחות משנדהמתי אני לראותו... ואז נשמעה חריקת עגלה המתנהלת בכבדות. כשהתקרבה ראינו לתמהוננו שחברנו השלישי נוהג בה... בחשאי ובהתגנב גררנו על שכמנו את המשא הכבד (של הנשק) מן העגלה (אל האוהל) ועוד יותר משתמהו חבריי על פגישתנו, תמהו לגלות שהמחסן נמצא באוהלנו..."

מלבד השגת נשק, פעל "הקיבוץ החשאי" בהכשרת לוחמים עבור "ההגנה". ההכנות לכך נעשו בקפדנות מרובה. מספר ישראל שוחט: "אחרי שסודר עניין קניית הנשק ומשלוחיו, התחלתי לטפל בשאלת השתלמות מדריכים ובהכנות לפתיחת בית ספר צבאי במחתרת... באתי במגע עם אנשים הבקיאים בענייני בתי ספר צבאיים, אספתי חומר... ולבסוף הוצגתי בפני סגן שר הבטחון בגרמניה."

היה זה גנרל פאול אמיל פון לֶטוֹ-פוֹרְבֶּק, שבמלחמת העולם הראשונה קנה לו תהילה רבה בניהול מלחמת גרילה מוצלחת ביותר נגד הבריטים במזרח אפריקה.

שוחט כותב בזכרונותיו, כי " גנרל זה היה ידוע בהשכלתו הצבאית ומומחה למלחמה זעירה. נפגשתי אתו מספר פעמים וסיפרתי לו שברצוני להקים בית ספר צבאי, או ליתר דיוק – קורסים צבאיים ובפרט ללמוד ניהול מלחמה פרטיזנית..."

פון לטו-פורבק הסכים לעשות זאת תמורת תשלום בדולרים או בלירות שטרלינג, בתנאי שהדבר יישמר בסוד גמור. בעיקבות זאת הורה שוחט לשלוח לגרמניה את ירחמיאל (לוקא) לוקאצ'ר (להלן) כדי שיתחיל בלימודיו אצל הגנרל.

כותב שוחט: "...מיד עם בואו התמסר לוקא ללימודיו... הגנרל קיים את הבטחתו במלואה... הוא לימד את לוקא פרק בטופוגרפיה, בהכנת מפות ובכל ענייני המלחמה הפרטיזנית. הלימודים נמשכו כשנה. התייעצנו עם הגנרל ועם מומחים אחרים על התנאים הדרושים להקמת בית ספר צבאי, על אופן הלימודים ועל המדריכים הדרושים בו... התוכנית היתה מוכנה לכל פרטיה."

גנרל פאול אמיל פון לֶטוֹ-פוֹרְבֶּק

באותם ימים היה הצבא הגרמני נתון למיגבלות חמורות של הסכם ורסאי ולכן התמקד בהכשרת שדרת פיקוד יעילה, שבבוא היום תוכל לקלוט בבת אחת טירונים רבים ולהפוך אותם לכוח לוחם (מה שאכן קרה כשעלו הנאצים לשלטון בגרמניה). גישה זו חילחלה להנהגת "הקיבוץ" וכבר ב-1924, עוד לפני שובו של לוקא ארצה, נוסד בקיבוץ תל יוסף בית ספר למפקדים, שקיבל את הכינוי "האקדמיה הצבאית". במחזור היחיד שלו הודרכו כמה עשרות מחברי גדוד העבודה על ידי שני קצינים לשעבר בצבא האוסטרי – ד"ר בנימין זאב פון וייזל וד"ר אוטו האן.

בית הספר למפקדים חידש את פעילותו רק ב-1926. בפיקודם של יוסף חריט וסגנו, ירחמיאל לוקאצ'ר, התקיימו בו שלושה מחזורים, שהשתתפו בהם למעלה מחמישים חניכים ובוגרי הקורס של 1924 שימשו בו כמדריכים. ישראל שוחט סיפר לאחר שנים, כי "בחרנו מבין שורות ההגנה חברים מוכשרים, נאמנים ומהימנים, שרצו להשתלם בהדרכה צבאית... לשם הסוואה הכרזנו, שאנו מקיימים קורסים למדריכי התעמלות..."

אחד המדריכים בבית הספר, פנחס שניאורסון, סיפר לאחר שנים, כי "הקורס התקיים בצריף מיוחד שנבנה לשם כך מחוץ לתל-יוסף. כל מחזור נמשך כשלושה חודשים ומנה כעשרים איש. רמת הלימודים היתה גבוהה, לדעתי. לימדנו שדאות, טקטיקה, אסטרטגיה ותפעול רובה, אקדח, תת מקלע (שמייסר גרמני) ורימון יד. כל מדריך הדפיס את החומר לחניכיו במכונת שכפול. הרבינו באימונים בשטח ביום ובלילה, בהם שיתפנו עשרות מחברי הגדוד. נערכו גם מטווחים באש חיה, למרות הסיכון שנטלנו בכך."

ישראל שוחט קבע לאחר מכן בסיפוק, כי "הצלחנו להקים חבר מדריכי הגנה ראויים לשמם ועד תקופת וינגייט, כלומר עד 1937, התחנכו חברי ההגנה על חומר הלימוד של בית ספר זה."

"תמונת מחזור" של אחד משלושת מחזורי "האקדמיה הצבאית" בתל-יוסף. החניכים צולמו ללא חולצות, כיאה להסוואתם כמדריכי התעמלות...

החזון של ראשי "הקיבוץ" לא הצטמצם לבניית כוח צבאי יבשתי בלבד. כבר אז הם הבינו שיכולותיו של כוח כזה מוגבלות, אם אין לו גם זרוע אווירית. לדברי שוחט, "ראינו בהקמת אוויריה יהודית את אחד האמצעים החשובים – אם לא החשוב ביותר – להבטחת עדיפות טכנית-צבאית על הערבים... אירגנתי חבורה קטנה של בחורים, חברי 'השומר' לשעבר, ביניהם צבי נדב, שהסכימו ללמוד בשקידה טיסה למען ההגנה..."

פנחס שניאורסון סיפר לאחר שנים, כי "עניין הכשרת הטייסים נבע מהרושם העז שהשאיר עלינו מטוס בריטי קל, שהצליח להדוף את ערביי אבו- קישק שתקפו בכוח גדול את פתח תקוה. אש שנורתה מהמטוס במקלע כבד הפילה בקרב התוקפים עשרות הרוגים והם נסוגו בבהלה".

אלא שכל הרצון הטוב התנפץ לקרקע המציאות, שבה לא נמצא בכל אירופה אפילו בית ספר אחד לטיסה, שהיה מוכן לקבל חניכים מארץ ישראל... היה רק מקרה אחד של צעיר מארץ ישראל שהתקבל לקורס טיס בברית המועצות – אך הוא לא חזר משם ולא ברור מה עלה בגורלו.

תוכניותיו של "הקיבוץ" להקים חיל אוויר החלו להתבצע רק בשנות ה-30, עם הקמת "קלוב התעופה הארצישראלי" וחברת התעופה "אווירון" – אבל אז "הקיבוץ" עצמו כבר לא היה קיים.

מטוס "בריסטול" בריטי, שדומה לו, מטייסת 14 של חיל האוויר המלכותי, שחנתה ברמלה, הציל את פתח תקוה במאורעות 1921

תחום בטחוני נוסף שבו שאפו ראשי "הקיבוץ" לפעול, היה פיתוח מרכז תחזוקה לנשק ולייצור תחמושת. מספר שוחט: "קשה היה לספק ל'הגנה' שלנו, שהיתה בלתי לגלית, את כל כמות התחמושת הדרושה... דבר שפגע קשות במגינים. רצינו לפתור שאלה זאת באופן רדיקלי והחלטנו להקים בארץ בית מלאכה לתיקוני נשק וייצור תחמושת... הצלחנו למצוא מכונאי שעבד עוד ברוסיה בבית חרושת של נשק ותחמושת, חבר ההסתדרות, איש רציני ושומר סוד... הטלנו על שניים מחברינו לעבוד במפעל זה ובראשו העמדנו את דוד פיש... לשם הסוואה הקימונו בית מלאכה לתיקון מכונות חקלאיות בעפולה, בשם 'חרושת העמק'... רכשנו מגרש... לא הרחק מתחנת הרכבת של עפולה... ובית המלאכה הוקם. מאחורי שלט זה הסתתר בית המלאכה האמיתי שייצר תחמושת ועסק בתיקוני הנשק. במשך שנתיים רתחה כאן העבודה..."
תחום נוסף שראשי "הקיבוץ" התעניינו בו היה ייצור חומרי נפץ. הם הצליחו לגייס את הכימאי ד"ר משה יבנין, שבמלחמת העולם הראשונה עבד בגרמניה בייצור חומרי נפץ. הוא החל לרכוש מכונות וציוד למפעל מחתרתי לחומרי נפץ, אך מלאכתו – כמו מפעל "חרושת העמק" – נפסקה באמצע, בגלל מה ששוחט הגדיר כ"חיכוכים בגדוד העבודה".

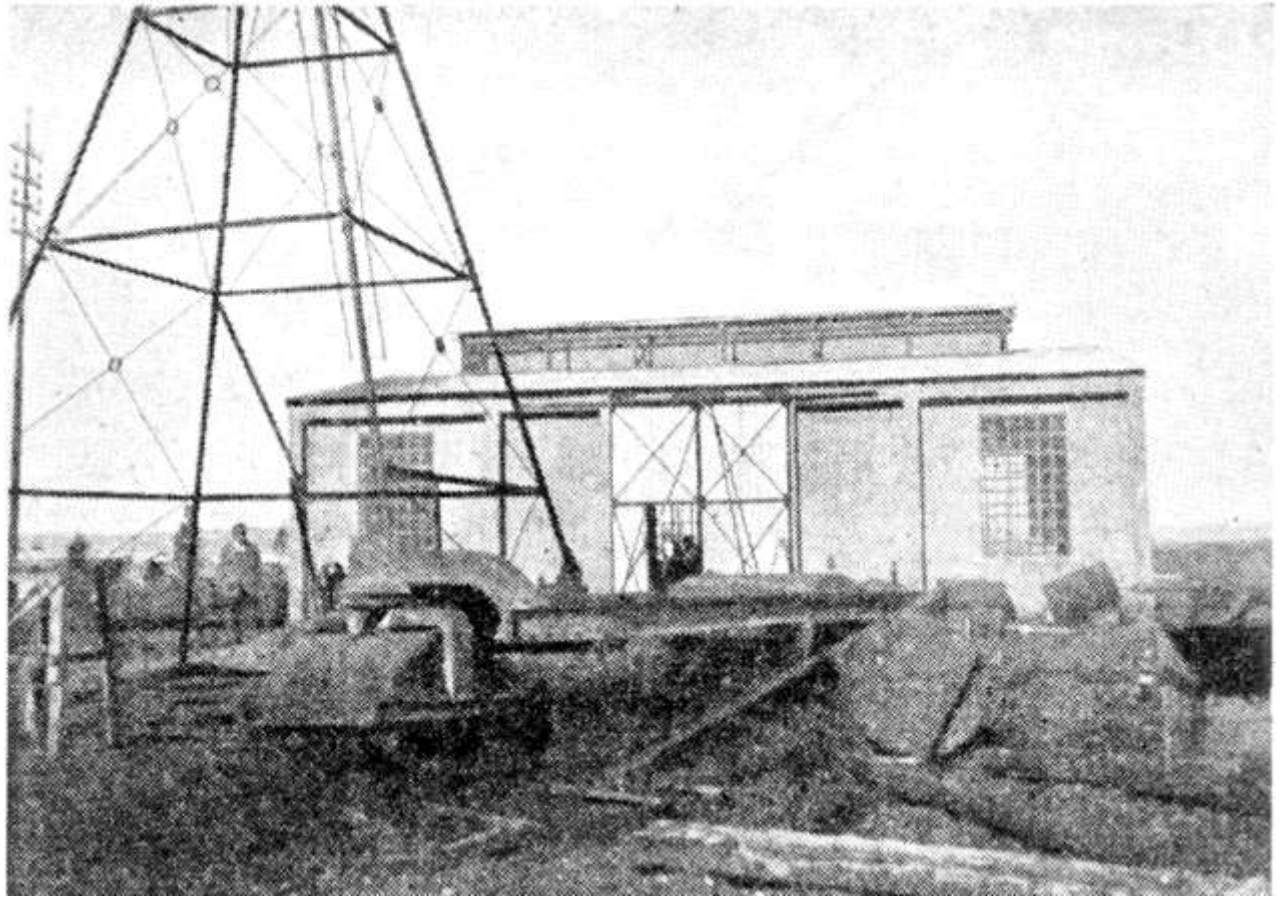

מפעל "חרושת העמק" בעפולה, שנועד לתיקון נשק ואחזקתו, במסווה של תחנת שירות לתחזוקת ציוד חקלאי

בשנותיו הראשונות משך גדוד העבודה מאות צעירים, שהגיעו אליו אם מיישובים ותיקים ואם מהעלייה השלישית שהחלה אז. בשיאו היו בגדוד למעלה מ-650 חברים, אך רבים באו והלכו ולפי אומדן עברו בו בסך הכל כ-3000 איש. היו אלה ימים של תסיסה חברתית בלתי פוסקת בגדוד וזאת הביאה בכנפיה שורה של פילוגים ומיזוגים.

המיזוג הראשון היה עם ייסוד הגדוד, בו השתתפו חברי "החלוץ" שעלו מרוסיה בעלייה השלישית – וחברי ארגון "השומר" שהתפרק. באותם ימים ייסד הגדוד את הקיבוץ הראשון שלו – עין חרוד. שלושה חודשים אחרי כן הגיעה קבוצה נוספת של חברי הגדוד והקימה בסמוך את קיבוץ תל יוסף. בתחילה פעלו שני הקיבוצים כגוף אחד, אולם אז התעוררו חילוקי דעות בין החברים, לגבי עקרונות הקיבוץ – והם התפלגו לשתי קבוצות: "ימין" ו"שמאל". הזרם הימני, שרוב חבריו היו מאנשי העלייה השנייה בעין חרוד, שאף לבנות קיבוץ גדול, שיתמקד בהתבססות כלכלית ובערכים לאומיים. הזרם השמאלי, שהתמקד בתל יוסף ורוב חבריו היו מאנשי העלייה השלישית, שאף ליצור קומונה כלל-ארצית שתילחם למען מהפיכה חברתית סוציאליסטית בכל ארץ ישראל.

הוויכוחים המרים בין שתי הקבוצות הצריכו את תיווך ההסתדרות, שהפרידה בין שני הקיבוצים. אנשי תל יוסף נשארו בגדוד העבודה ואילו אנשי עין חרוד פרשו מהגדוד ב-1923 והקימו גוף ארצי נפרד, שקיבל את השם "הקיבוץ המאוחד".

ככל שגברה הקיצוניות של "השמאל" בתל יוסף, גברה גם חשדנותם של ראשי ההסתדרות כלפי גדוד העבודה. החלו להישמע טענות שבמינהל הגדוד אין סדר, קיים בזבוז כספים ופריון העבודה בגדוד נמוך. מנהיגי ההסתדרות ובראשם בן גוריון יצאו בשלב מסויים למסע גלוי נגד גדוד העבודה ופשוט "סגרו את הברז" שעד אז הזרים לגדוד הזמנות עבודה.

בן גוריון ב-1924 (תצלום: לשכת העיתונות הממשלתית).

כבר בשלב מוקדם של החיכוך, פרצה פרשת "הקיבוץ החשאי" – והוסיפה למתיחות בין הגדוד להסתדרות.
למרות המאמץ הגדול לשמור על חשאיות "הקיבוץ", החלו להופיע סדקים במעטפת הסודיות של האירגון. אנשי גדוד העבודה שלא שותפו בפעילות הביטחונית של חבריהם, החלו לתהות על המתרחש ולדון בכך. שמועות בנושא החלו להגיע להנהגת ההסתדרות ו"אחדות העבודה" ועד מהרה הוחלט לבדוק את הנושא לעומק. בתחילה אומנם הכחישו ראשי "הקיבוץ" מכל וכל את דבר קיומו, אך הסדקים במעטפת הסודיות שלהם התרחבו והלכו, עד שאלכסנדר זייד, שהיה חבר "השומר" ו"הקיבוץ", הסתכסך עם ראשי גדוד העבודה – ופתח את תיבת פנדורה הזאת...
אלכסנדר זייד היה בין מייסדי כפר גלעדי, אך בגלל חילוקי דעות בעניין לינת הילדים בנפרד מהוריהם, פרש ממנו והצטרף לקיבוץ תל-חי שהוקם מחדש. אלא שקיבוץ תל חי קירטע מבחינה כלכלית, בעיקר בגלל מחסור בקרקע ואמצעי ייצור אחרים. בשלב מסויים, החליט חלק מחברי תל חי להתאחד עם כפר גלעדי. חברי כפר גלעדי שמחו לספחם, כי רצו מאוד לקבל את אדמותיהם – והאיחוד קם והיה למרות התנגדות ותיקי תל חי, כולל אלכסנדר זייד.
המתנגדים לאיחוד הכריזו מייד על פרישה מגדוד העבודה – והזעיקו לעזרתם את בן גוריון, שניצל את ההזדמנות כדי לפגוע בגדוד – ולגלות לכל את קיום "הקיבוץ החשאי" כגורם מסוכן להסתדרות.
בישיבת מועצת ההסתדרות שהתקיימה ב-31 ביולי 1926 חשף בן גוריון רשמית, לראשונה, את דבר קיומו של "הקיבוץ החשאי" ומסר פרטים על פעילותו. דבריו חוללו סערה והוועד הפועל של ההסתדרות החליט למנות ועדה מיוחדת, שתבדוק את הנושא לעומקו.

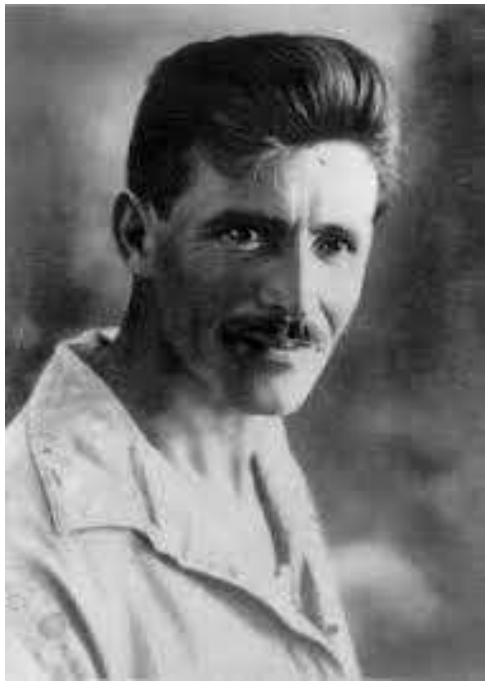

אלכסנדר זייד

במקביל להתפתחות זאת עבר גדוד העבודה משבר פנימי קשה בגלל פרשת אלקינד (להלן) והדבר היקשה עליו להתנגד להקמת ועדת הבדיקה לעניין "הקיבוץ". כמחווה לגדוד העבודה שונה הרכב הוועדה המקורי ונוסף לה נציג של הגדוד. תוך הבנה שמדובר בנושא רגיש, ניתן לוועדה שם "נייטראלי": "הוועדה לענייני תל-חי"...
מסקנות הוועדה היו חד-משמעותיות: בתוך גדוד העבודה קיימת מחתרת מאורגנת וחמושה, בעלת רעיונות מהפכניים, הקשורה עם ברית המועצות. אולם כאשר פורסמו מסקנות אלו, כבר לא היה להן ערך מעשי, כי עוד קודם לפרסומן, התפלג גדוד העבודה שוב, בדצמבר 1926.
רבים בקבוצת "השמאל" של הגדוד, שבראשה עמד מנחם אלקינד, הקצינו והלכו לעבר הקומוניזם, עד כדי כך שב-1927 עזבו את הארץ וירדו לברית המועצות, שם הקימו בחצי האי קרים קיבוץ בנוסח שתאם את עקרונותיהם.
גורל קבוצה זו, שמנתה כ-80 חברים וחברות, היה מר. בתחילה היא נפגעה מהטיהורים הסטאליניסטיים של שנות ה-30 וסופה היה במלחמת העולם השנייה, כאשר חצי האי קרים נכבש בידי הנאצים ואחרוני חברי הקיבוץ שנותרו בו נרצחו.
גדוד העבודה נעלם סופית ב-1929, כאשר שלוש הפלוגות האחרונות שלו, שנמצאו בתל יוסף, כפר גלעדי ורמת רחל, התאחדו עם "הקיבוץ המאוחד", שכאמור נוסד ביוזמת אנשי "הימין" שהתמקמו בעין חרוד.

מנחם אלקינד

ב-23 באוגוסט 1929 פרצו מאורעות תרפ"ט – ולפתע נוכחו הכל לדעת, כי "ההגנה" המדולדלת, שקפאה על שמריה בשמונה שנות השקט שעברה הארץ מאז מאורעות תרפ"א, אינה מסוגלת "לספק את הסחורה" (כלומר אבטחה נאותה) ליישוב היהודי בארץ. המחסור בנשק הורגש אז בכל הארץ, אך בחיפה הוא היה גדול כל כך, שנמצאו בעיר עמדות הגנה, שכל הנשק שבידי אנשיהן היה... מקלות.

במאורעות אלה, שנמשכו בסך הכל שישה ימים, נרצחו ברחבי הארץ 133 יהודים, 339 נפצעו ויישובים ושכונות של יהודים ברחבי הארץ נעזבו ונחרבו. הפגיעה הייתה עלולה להיות קשה אף יותר, לולי נכנסו לתמונה חברי "השומר" ו"הקיבוץ החשאי" לשעבר, שנחלצו לעזרת היישוב – בעיקר בגליל ובחיפה - ללא חשבונות מהעבר, פתחו את מחסני הנשק המוסתרים שלהם, שהיו גדולים בהרבה מאלה של "ההגנה", ושלחו כמויות נכבדות של נשק, בעיקר לחיפה.

ההיסטוריון יעקב גולדשטיין אומר, כי "היה זה לעג הגורל, כאשר נאלצה 'ההגנה' עם פרוץ מאורעות 1929, לפנות לשרידי 'השומר' בכפר גלעדי ולבקשם לבוא לעזרתו של היישוב העירוני והכפרי בנשק ובאנשים".

במאמץ להפסיק את ההתנגשויות בין יהודים לערבים בחיפה, הוצבו בה חיילי צי בריטיים שהגיעו באוניית המערכה "ברהם". בתצלום: חיילי הצי מתארגנים בתחנת הרכבת חיפה-מזרח, לקראת צאתם לשטח. (צילום: אוסף מאטסון בספריית הקונגרס).

מי שטיפלה בהעברת משלוח הנשק המשמעותי ביותר מכפר גלעדי לחיפה, הייתה מניה, אשתו של ישראל שוחט. לצורך ההעברה קיבלה מניה בהשאלה משאית סגורה ודאגה לצבוע אותה בלבן, כדי לתת לה חזות של אמבולנס. היא והצוות שלה לבשו חלוקים לבנים והתחזו כרופאים המעבירים חולים. הנשק הוחבא בדפנות וברצפת המשאית – ויצא לדרך. על מה שאירע אז מספר ישראל שוחט: "בכניסה לחיפה צצה פתאום פלוגת אנשי צבא בריטי שהוצבה כדי לבדוק את הבאים לעיר... חרדה גדולה קמה בלב מלוויה של מניה, אך היא לא איבדה את קור רוחה, בחרה באחד ממלוויה ובסכין גילוח פצעה את מצחו ופניו וידיו עד זוב דם. אנשי הצבא האנגלי היו בטוחים שהוא פצוע קשה ואין לעכב את המשאית ובאופן כזה העבירה אותה מניה דרך תחנת הפיקוח... אך מניה לא אמרה בכך די. אחרי העברת הנשק העמידה עצמה לרשות מפקד 'ההגנה' בעיר, שמינה אותה למקשרת בין עמדות המגן בעיר ובפרבריה. מניה התרוצצה ביום ובלילה ממקום למקום, העבירה נשק וציוד ולא פעם הייתה בסכנת מוות... היא המשיכה בכך עד גמר המאורעות"...

מניה שוחט בשנות ה-30. (תצלום מאתר ישראל נגלית לעין של יד יצחק בן צבי).

בסך הכל הועברו מכפר גלעדי לחיפה באותם ימים כ-300 רובים, שתי מכונות ירייה "שוורצלוזה", עשרות רבות של אקדחים וכמות גדולה של תחמושת. יעקב פת, מפקד "ההגנה" בחיפה באותם ימים, סיפר כי כאשר הגיע הנשק, "אורו עינינו ממש. אין לתאר מה היה ערכו בשבילנו. שהרי עצם הידיעה שהתעשרנו ברובים ותחמושת נסכה בנו הרגשת ביטחון".
יעקב גולדשטיין מוסיף בעניין זה, כי "כמות הרובים שחולקה היתה שווה, או אולי אף עלתה, על כמות הרובים שהיתה מצויה ברשותה של 'ההגנה' בשלוש הערים הגדולות יחדיו. השוואה זו משקפת את גודל המפעל שאורגן על-ידי קומץ אנשים, והועמד לרשות היישוב המתגונן בימי מאורעות 1929!"

מאורעות 1929 הקשים חשפו לעין כל את הליקויים החמורים במיבנה "ההגנה" והבהירו להנהגת היישוב את הצורך לבנות מחדש את האירגון באופן שיוכל להגיב במהירות בכל מקום שיותקף ברחבי הארץ. יתר על כן: היה ברור שזאת היא משימה לאומית המוטלת לא רק על ההסתדרות והמפלגות הסוציאליסטיות אלא על כל יהודי הארץ. בעיקבות זאת הועברה ב-1930 סמכות הטיפול ב"הגנה" ל"ועד הלאומי של כנסת ישראל", שנבחר בבחירות כלליות והוכר על ידי שלטונות המנדט כמייצג היישוב היהודי כולו. לצורך ניהול "ההגנה" מונתה אז מפקדה ארצית בת שישה חברים שייצגו את כל גוני הקשת הפוליטית של היישוב, תוך איזון בין מפלגות הימין ומפלגות השמאל. ב-1938 נוסף להם אדם נייטרלי – פרופ' יוחנן רטנר - שמונה לראש המפקדה הארצית (רמ"א) וב-1939 הוקם מטה כללי, שעליו הוטל לארגן את כל הפעילות המיבצעית של "ההגנה". מאחר שבראש הוועד הלאומי עמד אז דוד בן גוריון, הוא נחשב ל"מפקד העליון" של "ההגנה". אלא שלמעשה נשלטה המפקדה הארצית בידי אליהו גולומב, שהיה אחד משלושת נציג השמאל בה, אך נחשב לסמכות העליונה של האירגון.
מי שלא היה מעורב בכל הפעילות הזאת היו אנשי "השומר" ו"הקיבוץ החשאי"– ובראשם ישראל שוחט (להלן).

אליהו גולומב

יוחנן רטנר

מי שאיבד את מעמדו כאחד ממנהיגי השמאל בארץ, בגלל פרשיות גדוד העבודה ו"הקיבוץ החשאי", היה ישראל שוחט, שעמד בראש הגופים הללו. שכן בן גוריון הנוקם והנוטר וחבריו בהנהגות ההסתדרות ו"אחדות העבודה" עשו הכל כדי להדיר את שוחט מכל תפקיד ציבורי משמעותי.

בתחילה היה נתק כמעט מוחלט בין ישראל שוחט לבן גוריון. רק אחרי מאורעות 1929, בהם הוכיחו ותיקי "השומר" ו"הקיבוץ החשאי" את נאמנותם ל"הגנה", חודש הקשר בין השניים. שוחט סיפר לאחר מכן, כי "בן גוריון הזמיננני אליו והביע לפני את שביעות רצונו מההתנהגות הציבורית של חברי ארגון 'השומר' במאורעות, והוסיף, שכעת נוכח בשגיאה שעשו אלה שעמדו בראש 'ההגנה', שהרחיקו את החברים המוכשרים בשטח זה. הוא הציע לי לשכוח את העבר ולהתחיל שוב בעבודה משותפת... הבעתי נכונות לעשות ניסיון נוסף בשיתוף פעולה ב'הגנה'... בן גוריון ואני צורפנו לוועד 'ההגנה', אך הכל עלה בתוהו... העגלה לא זזה ממקומה. אמנם נתקבלו החלטות, אך הן לא באו לכלל ביצוע. לסוף עזבנו שנינו את ועד 'ההגנה'."

מאז לא חזר עוד שוחט להנהגה. ב-1930 הוא אומנם הוזמן לפעול במרכז "הפועל" ואכן עשה בו רבות, עד שב-1934 התעורר שוב חשש שהוא עלול להקים בתוך הגוף הזה ארגון חשאי דומה ל"קיבוץ" – והוא סולק משם. עם זאת המשיך בפעילותו החברתית: שימש יו"ר "הקלוב הארצישראלי לתעופה" (שבעת הקמתו נתן לו שוחט את הכינוי "הגמל המעופף"...), הקים אגודה לידידות יהודית-ערבית ועוד. עם קום המדינה, מונה שוחט ליועץ המשפטי של השר בכור שלום שטרית וב-1952 נעשה לממונה על משרד המשטרה, תפקיד בו שימש עד סוף ימיו.

ישראל שוחט ב-1960. (תצלום מאתר ישראל נגלית לעין של יד יצחק בן צבי).

מניה שוחט (מימין) עם רחל ינאית בן צבי ב-1952. (ארכיון המדינה, אוסף התצלומים של יהודה איזנשטרק)

גם חייו הפרטיים של ישראל שוחט לא היו על מי מנוחות. כבר בשנת 1921 הוא נפרד מאשתו, מניה, בגלל חילוקי דעות על אופי חייהם המשותפים. בעיקבות זאת נטלה מניה את שני ילדיהם ועברה לכפר גלעדי ואילו הוא קבע אז את ביתו בתל אביב. עם זאת, השניים לא התגרשו ושמרו כל השנים על קשר של הערכה הדדית ושיתוף פעולה אידיאולוגי ופוליטי.

ההיסטוריון מוטי גולני אומר, כי ישראל שוחט "נתן פרשנות רחבה מאוד לחיי הנישואין שלו" ו"במניה ראה לעתים אם, יותר מאישה אהובה... ואילו במניה הייתה נכונות אין סופית לקבל את משוגותיו ואת מערכות היחסים הנוספות שניהל..."

הפירוד הפיזי ביניהם נמשך עד 1948, כאשר חזרה מניה להתגורר עם ישראל בתל-אביב ומאז ועד מותם הם לא נפרדו. מניה נפטרה בתחילת 1961 וישראל נפטר כמה חודשים לאחר מכן. שניהם קבורים כיום יחדיו בחלקת "השומר", שבבית העלמין של כפר גלעדי.

אפילוג

לוקא ב-1920

"הקיבוץ החשאי" התברך בחברים יוצאי דופן בתחומים שונים – אם באומץ לב, אם בכישרון מנהיגות ואם ביכולות ניהול, אירגון ופיקוד. בחרנו לסיים מצגת זו בסיפור חייו המפותלים של אחד הבולטים ביותר בהם – ירחמיאל לוקאצ'ר, שחבריו כינו "לוקא".
הוא נולד ב-1898 בטשקנט שבקווקז (לפי גירסה אחרת – בעיירה לוקאץ' שליד קובל באוקראינה). בגיל 15 עלה ארצה לבדו והחל ללמוד בגימנסיה "הרצליה" בתל-אביב. תוך כדי כך הצטרפו העותמאנים, ששלטו אז בארץ, למלחמת העולם הראשונה – ולוקא התנדב לצבא העותמאני. הוא עבר קורס קצינים ונשלח להדריך טירונים בבסיס צבאי ליד איזמיר. אלא שכבר אז היה לוקא הנאה והחברותי מעין "פלייבוי" עם חיבה למין היפה. וכך נתפס בזרועות אישה נשואה (לפי גירסה אחרת – בת של גנרל) – והועבר לתפקיד נידח בסוריה.
בתום המלחמה חזר ארצה, יצא לגליל ובזכות ניסיונו הצבאי התקבל לארגון "השומר". תוך כדי כך, הקים לוקא משפחה. אך כרגיל אצלו – לא בדרך פשוטה: הוא התאהב בריבה, אשתו של משה אליוביץ, שגם הוא היה חבר ב"השומר". למרות שלריבה ומשה כבר היה בן, הלכה ריבה אחרי לוקא, נישאה לו ונולדו להם שני בנים.

לוקא, ריבה ובניהם דוד וגדעון ב-1928

כשאר חברי "השומר" הצטרף לוקא לגדוד העבודה ומשם היתה קצרה דרכו ל"קיבוץ החשאי". בזכות אומץ ליבו הוא שותף עד מהרה במיבצעים שונים, כגון שוד מטבעות הזהב מהחלפנים הירושלמים ורצח קצין המשטרה הערבי תופיק ביי, על כי במאורעות 1921 רצח במו ידיו יהודים בבית העולים ביפו. מסופר כי לוקא ניגש אל תופיק ביי ברחוב ביפו וירה הישר בפניו – "כי ב'השומר' לא יורים בגבו של אדם"...
תפנית חדה אירעה בחייו של לוקא כאשר נשלח לגרמניה כדי ללמוד שם איך בונים צבא. שכן לוקא ספג בגרמניה לא רק ידיעות צבאיות, אלא גם דעות קומוניסטיות – ובשובו ארצה נעשה קומוניסט נלהב. אומנם בתחילה הוא הדריך בבית הספר למפקדים שנפתח על ידי "הקיבוץ" בתל יוסף, אך עד מהרה סולק מגדוד העבודה, בגלל דעותיו הקיצוניות ונעשה חבר פעיל ומתסיס במפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ). שלטונות המנדט, שהיו ערים לפעילותו זאת, עצרו אותו והוא שוחרר רק בתנאי שיעזוב את הארץ. לוקא ומשפחתו ירדו, איפוא, לברית המועצות. שם הוא למד באקדמיה הצבאית על שם פרונזה במוסקבה ומידי פעם נשלח למשימות שונות מטעם המפלגה הקומוניסטית והביון הסובייטי. אלא שבעת הטיהורים הגדולים של סטאלין בשנות ה-30 הוא נעצר, הורשע כ"אויב המהפכה" ונדון לחמש שנות מאסר במחנה עבודה בסיביר. לוקא אומנם נותר בחיים וחזר אל משפחתו, אך ב-1942, אף כי היה כבר בן 44, גוייס לצבא האדום, נשלח לסטלינגראד ושם נהרג.
ריבה חזרה ארצה כאשר החלו שערי העלייה מברית המועצות להיפתח ב-1989. היא התגוררה מאז בכפר גלעדי, עד מותה בגיל 94.

מקורות

אבי כצמן, חייו ומותו של הטרוריסט העברי הראשון, "כותרת ראשית", גיליון 136, 10.7.85.

גילי חסקין, פרשת "הקיבוץ החשאי" ב"הגנה".

זאב צחור, נצחון עצוב: בן-גוריון וגדוד העבודה, "קתדרה" 43, הוצאת יד יצחק בן צבי, מרץ 1987, עמ' 33-51.

זאב צחור, ועדת הבירור על "הקיבוץ החשאי" בגדוד העבודה, "קתדרה" 58, הוצאת יד יצחק בן צבי, דצמבר 1990, עמ' 128-154.

יגאל עילם, התפתחות ארגוני המגן והמחתרת, ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך ט', פרק 6, הוצאת "כתר" והוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים 1982.

יוסף מלמוד, בגדוד העבודה, במחתרת, ספר "השומר", הוצאת דביר, תל אביב 1957 עמ' 301.

יעקב גולדשטיין, מאורעות תרפ"ט בחיפה ותרומתם של אנשי 'השומרי להגנת העיר, "קתדרה" 52, הוצאת יד יצחק בן צבי, יולי 1989 עמ' 149.

ישראל שוחט, שליחות ודרך, ספר "השומר", הוצאת דביר, תל אביב 1957, עמ' 3-79.

מוטי גולני, מניה: עלייתה הקצרה ונפילתה הארוכה, "ישראל" חוברת 3, 2003, עמ' 1.

פנחס שניאורסון, 1929, ספר "השומר", הוצאת דביר, תל אביב 1957, עמ' 395.

תום שגב, מדינה בכל מחיר, הוצאת "כתר", 2018.

סוף

ליקט, כתב, ערך ועיצב: בני גבירצמן

benigv@bezeqint.net

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים במצגת. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007. אם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלי זכויות יוצרים בחומר המופיע במצגת זאת, אנא פנו באמצעות דואר אלקטרוני, לכתובת המופיעה לעיל ובקשו לחדול מעשיית השימוש ביצירה. אנא ציינו שם מלא ומספר טלפון וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי במצגת.